

ARCHITECTES

Marga S. Kuperus
Harkolien C. Meinsma

ARCHITECTES

Samengesteld door Marga S. Kuperus en Harkolien C. Meinsma

Two handwritten signatures in blue ink. The signature on the left is 'M S Kuperus' and the signature on the right is 'H C Meinsma'. A diagonal line is drawn across the space between the two signatures.

Uitgeverij THOTH in samenwerking met Stichting Stuurgroep
Experimenten Volkshuisvesting en Stichting Vrouwen Bouwen
& Wonen

Over de samenstellers

Marga Kuperus studeerde kunstgeschiedenis in Amsterdam en is nu werkzaam als eindredacteur van het tijdschrift *Klinker* van de Stichting Vrouwen Bouwen & Wonen. Voor haar afstudeerscriptie deed zij onderzoek naar het werk van vrouwelijke bouwkundig ingenieurs in Nederland.

Harkolien Meinsma is sociaal geograaf/planoloog en is momenteel zelfstandig werkzaam als planoloog/publicist. Zij was onder meer betrokken bij de selectie van architectes in het kader van een woningbouwproject in Zwolle dat mede door de Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting werd gesubsidieerd.

ISBN 90 6868 029 3

© 1990 M.S. Kuperus/H.C. Meinsma en Uitgeverij Thoth, Amsterdam

© 1990 Afbeeldingen – de betreffende architectes en fotografen en Uitgeverij Thoth, Amsterdam

Grafische vormgeving Randi van der Toorn Vrijthoff

Gedrukt door Drukkerij Haasbeek bv, Alphen aan den Rijn

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande toestemming van Uitgeverij Thoth, P.C. Hooftstraat 57-1, Amsterdam.

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from Uitgeverij Thoth, P.C. Hooftstraat 57-1, Amsterdam.

TEN GELEIDE

De tijd dat kabinetten vielen over het bouwprogramma ligt al weer heel wat jaren achter ons. Het aantal nieuw gebouwde woningen is niet langer de lakmoesproef voor een succesvol volkshuisvestingsbeleid. De laatste jaren wordt steeds meer de nadruk gelegd op de kwaliteit. De bouwtechnische, gebruiks- en esthetische kwaliteit van de nieuwbouw staat in de belangstelling. Met name de Werkgroep 5x5 heeft aan deze ontwikkeling over de kwaliteit van de woningbouw nieuwe impulsen gegeven.

Nieuw te bouwen wijken en inbreidingsplannen worden ambitieus opgezet. De middelmaat lijkt rigoreus aan de kant geschoven. Nog meer dan gebruikelijk wordt werk gemaakt van de selectie van architecten. Sommige opdrachtgevers – zoals gemeentelijke woningbedrijven en woningcorporaties – besluiten een vrouwelijke architect in te schakelen. Op dat moment blijkt echter dat van enige selectie niet of nauwelijks sprake kan zijn. Op een enkele landelijk bekende vrouwelijke architect na kent men niemand. Met de publikatie *Architectes* vullen de Stichting Vrouwen Bouwen & Wonen en de Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting – de initiatiefnemers van dit boek – deze lacune op. Door dit boek kan een opdrachtgever niet langer zeggen: ‘ik ken geen vrouwelijke architecten’. De (on)bekendheid als criterium bij de selectie van een architect kan plaats maken voor de kwaliteit van het werk dat door vrouwelijke architecten is gerealiseerd.

Voor de Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting (SEV) staat het attenderen van opdrachtgevers en andere geïnteresseerden op de kwaliteit van vrouwelijke architecten niet op zich. Sinds 1987 steunt de SEV experimenten waarbij vrouwen nadrukkelijk worden ingeschakeld in de volkshuisvesting. Onder het motto ‘neem eens een vrouw in de bouw’ hebben we het in dienst nemen van vrouwelijke bouwvakkers gestimuleerd. Andere voorbeelden in dit verband zijn de projecten ‘vrouwen in corporatiebesturen’ en ‘vrouwelijke huismeesters’.

Bij dit ten geleide is een woord van dank op zijn plaats aan al degenen die *Architectes* mogelijk hebben gemaakt: de samenstellers Marga Kuperus en Harkolien Meinsma, vormgeefster Randi van der Toorn Vrijthoff, de deelnemende architectes, Uitgeverij Thoth, het Directoraat Generaal van de Volkshuisvesting, de Directie Coördinatie Bouwbeleid en de Directie Coördinatie Emancipatiebeleid.

Jim Schuyt
directeur Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting

INHOUD

	Inleiding	9		
Architectes	Marie-José van Ansem	12	Fenna Oorthuys	78
	Karina Benraad	14	Marion Pieters	80
	Margreet de Boer	16	D.R. Poort-Psomas	82
	Henny Boesten	18	J.F. Pot-Keegstra	84
	Gertie Bolt-Schellenberg	20	Kiki van Rassel	86
	Mieke Bosse	22	Marina Roosebeek	88
	Jeanne M.C. Brommer	24	Elli van Schelt	90
	Nel Brouwer	26	Jacqueline Slagter	92
	Anke Colijn	28	Ria Smit/Madeleine Steigenga	94
	Jeanne P.T. Dekkers	30	Joyce Smook-Noach	96
	Margreet Duinker	32	Djuanita Soedjono	98
	Henriëtte van Eys	34	Timmie Thio	100
	Diny Flinterman-Van Hoeken	36	Marianne Vos	102
	Marloes van Haaren	38	Vera Yanovshtchinsky	104
	Annelies Hangelbroek-Gouwetor	40		
	Terry van der Heide	42	Index	107
	Ingeborg Hoenders	44		
	Margreet van der Hoeven	46		
	Elisabeth den Hollander-Lagerwall	48		
	Ida van den Hoogen	50		
	Francine Houben	52		
	Ineke F.H. Hulshof	54		
	Irene de Jong	56		
	Sjoukje de Jong	58		
	Heleen Jonkman	60		
	Gie Tjin Kan	62		
	Sabien de Kleijn	64		
Sacha A.E. Klinkhamer	66			
Slavka Kolmas-Zezula	68			
Susanne Komossa	70			
Berth M. van Londen-Romp	72			
Jet de Lorm	74			
Liesbeth G. Meinen-Bos	76			

INLEIDING

Vraag iemand om een aantal vrouwelijke architecten te noemen en er volgen in het gunstigste geval twee of drie namen. Vaker zal het stil blijven. Van nu af aan is dat niet meer nodig. Dit boek bevat informatie over het werk van vrouwelijke architecten: niet van drie, maar van zeventenveertig vrouwen die metterdaad ontwerpen en bouwen.

De behoefte aan documentatie over het werk van vrouwelijke architecten is de laatste jaren sterk toegenomen. Niet alleen voor advies-, bestuurs- en onderwijsfuncties groeit de vraag naar vrouwen, ook opdrachtgevers in de bouw zoeken steeds vaker een vrouw voor het ontwerpen en uitvoeren van een project. Schakelden zij vroeger vrouwen vooral bij woningbouwprojecten in, tegenwoordig worden voor alle soorten bouwopgaven vrouwelijke architecten gevraagd. Zo nam in Zwolle de gemeente het initiatief om een deel van een buitenwijk geheel door vrouwen te laten ontwerpen. Zowel het Programma van Eisen als de stedenbouwkundige en architectonische invulling van deze wijk moest door vrouwen worden gemaakt.

Wie op zoek gaat naar vrouwelijke ontwerpers voor de uitvoering van zijn plannen, stuit al snel op problemen. Nergens in Nederland bestaat een volledige lijst met namen en adressen, en documentatie over hun werk is moeilijk te vinden. Toch zijn al vanaf het begin van deze eeuw vrouwen in de bouwkunde afgestudeerd. Sinds de jaren zeventig voltooien elk jaar nog eens enkele tientallen vrouwen deze studie. Aan het werk van degenen die als ontwerpster aan de slag zijn gegaan, is tot op heden weinig aandacht besteed. De documentatie over hun ontwerpen ligt waarschijnlijk opgeborgen in de archieven van de architectenbureaus.

Bij het experiment in Zwolle werd het ontbreken van gegevens over vrouwelijke architecten als een gemis ervaren. Bij andere gemeenten bestaat eveneens behoefte aan inzicht in hun werk. Ook de Stichting Vrouwen Bouwen & Wonen krijgt steeds vaker verzoeken van overheid, corporaties en onderwijsinstellingen om gegevens over vrouwen in de bouw. De Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting, één van de betrokkenen bij het Zwolse experiment, onderkende de noodzaak van het aanleggen van een geïllustreerde documentatie en gaf de aanzet tot dit boek.

Werkwijze

Door intensief zoeken in verschillende bronnen zijn de namen van circa tweehonderd vrouwelijke architecten opgespoord. Het grootste deel van hen is aan een Nederlandse onderwijsinstelling afgestudeerd. Maar of zij ook werkelijk als ontwerpster werkzaam zijn was van velen niet bekend.

Al deze vrouwen ontvingen een lijst met vragen over hun werk als architecte/stedenbouwkundige en het verzoek zichzelf in een boek te presenteren. Tevens werd gevraagd het initiatief aan collega-architectes te melden en de vragenlijst voor hen te kopiëren. Ruim tachtig vrouwen reageerden, waarvan vijftig positief op het verzoek tot deelname aan het boek. Het merendeel van hen is werkzaam als architecte. Slechts enkele stedenbouwkundigen en interieurarchitectes meldden zich aan. Hun bijdragen zijn in het boek opgenomen in de hoop daardoor ook op deze werkerreinen een vollediger documentatie te stimuleren.

Van de op dit moment actieve architectes hebben velen een plaats in het boek gekregen. Toch is deze documentatie niet volledig. Daarvoor zijn verschillende redenen aan te wijzen. In de eerste plaats is niet zeker dat alle ontwerpende architectes zijn bereikt. Maar ook van de vrouwen die wél reageerden vielen er een aantal af. Sommigen konden niet onder eigen naam publiceren, omdat hun werk te zeer met dat van anderen is vermengd. Enkelen hadden het te druk om op korte termijn documentatie op te sturen. Een aantal jongere architectes ontbreken, omdat zij niet konden voldoen aan de voorwaarde voor deelname om bij het gerealiseerde project als verantwoordelijk architecte te zijn opgetreden. Een enkeling zag de bijdrage in de onkosten als een struikelblok. Sommigen vonden het selectie criterium 'vrouw' niet ter zake doende. Tenslotte zijn enkele gegadigden afgefallen omdat zij zich te laat hadden aangemeld en de uitvoering van het boek inmiddels in een te ver gevorderd stadium was.

Naslagwerk

Dit boek is in de eerste plaats een naslagwerk. De deelnemende architectes zijn in alfabetische volgorde in het boek opgenomen. Het was niet de bedoeling door een rangorde de verschillen in ervaring en in kwaliteit tussen de deelnemende architectes te benadrukken. Daarom is aan iedereen evenveel ruimte ter beschikking gesteld. Iedere bouwkundig ingenieur heeft één gerealiseerd project nader gedocumenteerd. Waar mogelijk is van dit project, behalve de beschrijving, een overzichtsfoto, de situatieschets, enkele geveldetails en één of meer plattegronden opgenomen. Daarnaast is een aantal persoonlijke gegevens vermeld, zoals naam, werkadres en opleiding. Bij hen die bouwkunde hebben gestudeerd in Delft of Eindhoven zijn alleen de naam van de onderwijsinstelling en het jaar van afstuderen opgenomen. Andere opleidingen zijn met naam en toenaam genoemd. In de meeste gevallen zijn de vrouwen sinds de afstudeerdatum op hun vakgebied werkzaam. Vorige werksituaties zijn alleen vermeld wanneer dat voor het goede begrip van de loopbaan

noodzakelijk was. Nevenfuncties zijn niet opgenomen.

Naast het gedocumenteerde project was er ruimte om per architecte acht andere werken te noemen. Deze beperking dwong hen in vele gevallen tot een keuze. Sommigen hebben op deze plek hun meest recente projecten vermeld, anderen kozen ervoor de verscheidenheid in hun werk te benadrukken. Om de praktische bruikbaarheid van het boek te verhogen zijn in de index al de genoemde projecten, naar gemeente gerangschikt, opgenomen.

De projecten

De gedocumenteerde projecten zijn door de architectes zelf uitgekozen. Zij vormen daardoor een willekeurige verzameling, maar geven toch een vrij volledig beeld van de hedendaagse verscheidenheid aan bouwopgaven.

Zo zijn er vijftien woningbouwprojecten, waarin alle financierings-categorieën zijn vertegenwoordigd. Nieuwbouw komt het meeste voor, maar ook verbouw-, renovatie- en restauratieprojecten zijn beschreven. Negen bijdragen zijn gecombineerde opgaven, waarin zowel woningen als andere functies zijn gerealiseerd. Soms gaat het om een winkel of kantoor op de begane grond, soms omvat een complex vele soorten woon- en werkvoorzieningen.

Er zijn twintig utiliteitsgebouwen ingezonden: kantoren in alle maten, van klein notariskantoor tot PTT-expeditieknoppunt. Ook scholen, winkels en andere voorzieningen, waaronder een gevangenis, zijn opgenomen. In acht gevallen gaat het om verbouwingen.

De overige drie projecten vallen in de categorie stedenbouw.

Conclusies over individuele capaciteiten van de ontwerpstere kunnen op basis van één project niet worden getrokken. Daarom is dit niet de plaats voor een kwalitatieve beoordeling van het werk. Wel volgt hieronder, om een indruk te krijgen van de inhoud, een globaal overzicht van de ontwerpcriteria, die in de projectbeschrijvingen regelmatig terugkeren.

Oriëntatie en lichttoetreding

Alle projecten staan in Nederland. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in veel beschrijvingen water als oriëntatiepunt wordt genoemd. In Rotterdam bijvoorbeeld vormt de Hillekop een baken voor schepen op de Nieuwe Waterweg. Bij de woongebouwen op het Amsterdamse schiereiland Wittenburg zijn aan de waterkant overdekte verblijfplaatsen gemaakt. In Leiden volgt de bouwmassa van een schoolgebouw de kromming van een singel. De nieuwbouwwoningen in Scheveningen zijn herkenbaar door hun gelijkenis met strandtenten en vissershuisjes.

Veel architectes noemen optimale lichttoetreding als belangrijk ontwerpcriterium. Daartoe overkappen glazen puntaken de gangen van het congrescentrum van de Technische Universiteit in Enschede. Bij een schoolgebouw in Zwolle is ervoor gezorgd dat het zonlicht tot in de op het noorden gelegen leslokalen kan doordringen.

Bij de woningen in de Lizzy Ansinghstraat in Amsterdam valt het licht via het trappenhuis de straat in. In een villa voor een tuinder in Leidschendam zijn hal en trap overkapt met glas. Extra veel profijt van de zon hebben de bewoners van de energievriendelijke bungalow in Lochem.

Kleur- en materiaalgebruik

Het belang van een weloverwogen kleur- en materiaalgebruik, zowel in het interieur als in het exterieur, wordt door meerdere architectes benadrukt. Kleur wordt niet alleen gebruikt om het aanzicht van een gebouw te verlevendigen, zoals bij het kantoorgebouw in Deventer en het jeugdhonk in Den Haag. Zij kan ook dienen als middel om oud- en nieuwbouw op elkaar aan te sluiten, zoals bij het bejaardenhuis in Hilversum. In het jongeren centrum in Rotterdam verbinden de verschillende kleuren en materialen de drie onderdelen van het gebouw. De bakstenen zijn rood, het stucwerk terracotta en lever, de beplating is lichtblauw en het schilderwerk crème- en roomkleurig. Pasteltinten geven het interieur van het gezondheidscentrum in Rotterdam een vriendelijke sfeer. Het congrescentrum in Enschede is verlevendigd met een wandschildering van de hand van de architecte. Een ander vaak terugkerend thema in de interieurbeschrijvingen is de flexibele woningplattegrond. Daarbij gaat het soms om het kunnen verplaatsen of weglaten van wanden, zoals bij de schuifdeurwoningen in Amsterdam. Soms ook ligt de nadruk op de verschillende gebruiksmogelijkheden. Woningwetwoningen in Amsterdam, Leiden en Rotterdam zijn daar voorbeelden van. Bewoners van deze woningen kunnen kiezen tussen slapen of wonen aan de straat- of tuinkant van de woning.

Afstemming op de omgeving

Veel aandacht is er ook voor aanpassing bij de bestaande bebouwing. Aansluitingen op verschillende historische stijlen komen voor. Gedocumenteerd zijn twee appartementencomplexen in Wassenaar. Van het ene complex refereert de vormgeving van de nieuwbouw aan de empirestijl van het gerestaureerde landhuis. Het andere complex is een hedendaagse vertaling van een voormalige neo-classicistische buitenplaats. Ook bij de uitbreiding van een winkelpand in Venlo is aangesloten op het aangrenzende neo-classicistische pand. Mede door het kleurgebruik heeft het geheel een mediterrane sfeer.

Soms doorstaat de vorm de tand des tijds en verandert alleen de functie van het gebouw. Dat gebeurde met een gotische kapel in Oudewater, waar het bureau van de hoofdcommissaris op de plaats van het vroegere altaar staat.

Soms vraagt een architectonische opgave in eerste instantie om een stedenbouwkundige herbezinning. Dit was het geval bij de verbouw van een oud gasthuis tot woningen in Leeuwarden. De historische buitengevel mocht niet worden aangetast. De architecte voldeed hieraan door de ingangen van de woningen op het binnenterrein te situeren. In Helmond werd ter verlevendiging van de buurt gedeeltelijk van de rooilijn afgeweken door de bouwblokken in meandervorm te rangschikken.

Stedebouw

Een aanvulling op de architectonische projecten vormt de inbreng van de drie stedenbouwkundigen. Het stadsvernieuwingsplan voor een buurt in Zaandam en het plan voor een uitbreiding van IJsselstein zijn heel gedetailleerd uitgewerkt. Randbebouwing, woningtypes en ook kleur- en materiaalgebruik zijn aangegeven. In het Zaandamse project is zelfs de bestrating tot in detail ontworpen.

Een vrij nieuw aandachtsgebied voor stedenbouwkundigen is het vergroten van sociale veiligheid. In het verbeteringsplan voor een buurt in Delft ligt de nadruk op goede verlichting, overzicht en bereikbaarheid.

Met dit boek is de eerste documentatie over het werk van vrouwelijke architecten voltooid. Het is te hopen dat het niet bij één boek zal blijven. De Stichting Vrouwen Bouwen & Wonen heeft zich voorgenomen een documentatiesysteem op te zetten waarin alle werkzame architectes een plaats krijgen. De tot op heden ingevulde vragenlijsten vormen een aanzet voor dit systeem. Architectes die in het systeem willen worden opgenomen kunnen zich nog steeds aanmelden. Op deze wijze zal het bovendien mogelijk zijn in de toekomst nieuwe publikaties over het werk van vrouwelijke architecten en stedenbouwkundigen uit te brengen. Moge dit boek en het documentatiesysteem daar een bron voor zijn.

*Marga Kuperus
Harkolien Meinsma*

Bruins Soedjono Architecten

~~Architectenburo Schutte & Partners BV~~

Cronsteinkade 18

2313 GX Leiden

tel. 071-121714/126385

Technische Universiteit Delft, afdelingen
architectuur en interieur, 1982

Bejaardencentrum en 54 aanleunwoningen 'Zuiderheide', Hilversum

Opdrachtgever *Woningstichting 'Patrimonium', Hilversum en Stichting Protestants
Christelijk Bejaardencentrum 'Zuiderheide'*

Aannemer *Verenigde Dura Bedrijven BV, Rotterdam en Bouwbedrijf Aalberts BV,
Loosdrecht*

Opgeleverd 1987

De uitvoering van dit sloop-, nieuwbouw- en renovatieproject duurde drieënehalf jaar en vond gefaseerd plaats. Tijdelijke huisvesting kon hierdoor worden voorkomen en de kosten ervan konden worden uitgespaard. Op de situatietekening wordt duidelijk hoe de bouwmassa's het karakter van de stedenbouwkundige ruimten kunnen versterken. De oude hoofdingang is gehandhaafd en is goed herkenbaar. De besloten tuin op het zuiden is ingericht als park met vijvers en een volière. In de gerenoveerde vleugels is van twee oude kamers één nieuwe wooneenheid gemaakt. Hiervoor is een betonnen wand vervangen door een stalen portaal.

materiaal

Kleur- en ~~metaal~~toepassing hebben het totale complex tot een eenheid gemaakt. De overgangen van privé- naar semi-openbare en openbare ruimten nodigen uit tot ontmoetingen. Hierdoor kan vervreemding en isolement worden tegengegaan.

Djuanita Soedjono ontwierp ook het gehele interieur. Voor al het vaste meubilair is gebruik gemaakt van blank gelakt multiplex.

Projecten

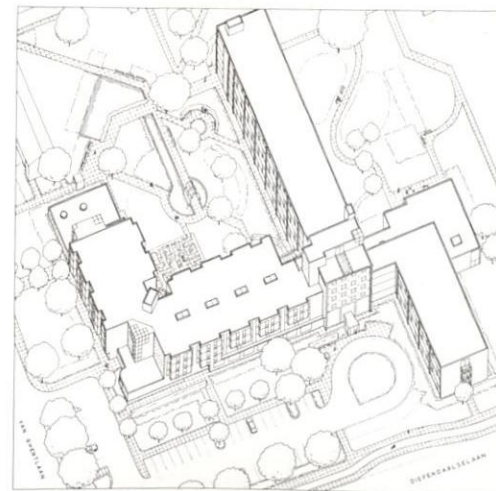
Nieuwbouw

124

- gemeentehuis, Hardinxveld-Giessendam, 1987-1988
- bejaardenverzorgingstehuis met ~~24~~ bedden en 15 aanleunwoningen 'Westerhaven', Hoorn (in uitvoering)
- 73 woningwetwoningen en 2 wijksteunpunten voor bejaardenzorg op drie locaties, Leiden (in uitvoering)
- 53 aanleunwoningen voor bejaarden 'De Amerhorst', Amersfoort, 1987-1989
- 10 geschakelde villa's 'de Clinckenburgh', Oegstgeest, 1988-1989
- 16 studentenappartementen, Rijnsburgerweg 37 Leiden, 1988

Verbouw

- HEMA, Haarlemmerstraat Leiden (in uitvoering)
- kantoor en kantine 'Leidsch Dagblad', Leiden, 1988

Vogelvluchtperspectief

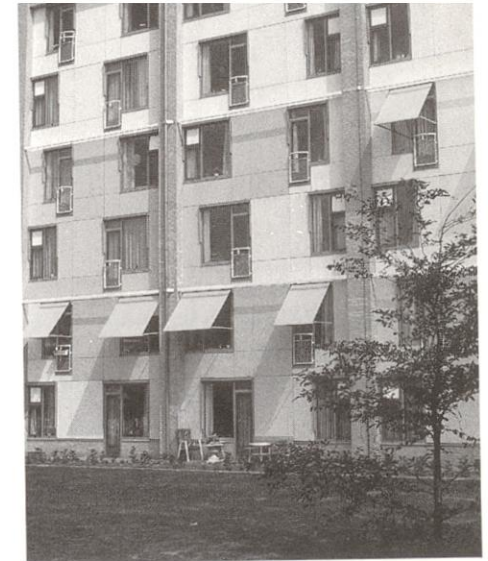
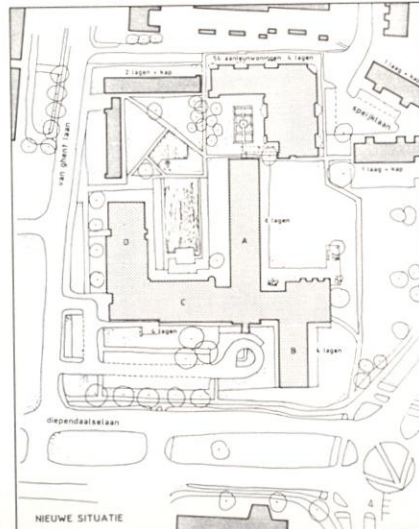
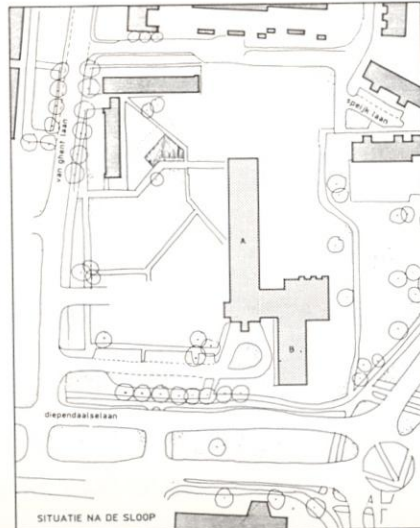
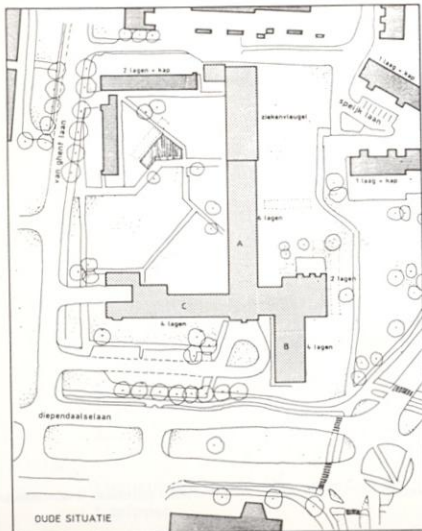
Aanleunwoningen, nieuwbouw

Receptiebalie

Nieuwbouw Bejaardencentrum 'Zuiderheide'
Hilversum, vleugel C en D

Oude en nieuwe situatie

Gerenoveerde vleugel, gebouw A

Dit is het eerste boek in Nederland waarin werk van vrouwelijke architecten wordt gedocumenteerd. Tot op heden lag dit materiaal verscholen in de laden van architectenbureaus. De toenemende vraag naar de betrokkenheid van vrouwen bij het bouwproces was de aanleiding om het werk op te sporen en te bundelen.

Architectes toont een dwarsdoorsnede van wat er op dit moment door vrouwen wordt ontworpen en gebouwd. In het hele spectrum van onderwerpen binnen architectuur en stedenbouw zijn zij actief: van stadsvernieuwing tot expeditiekantoor en villaverbouwing.

Dit rijk geïllustreerde boek is behalve een praktisch naslagwerk een waardevol architectuurhistorisch document. Zevenenveertig bouwkundig ingenieurs documenteren met foto's en tekeningen elk één gerealiseerd project. In de uitgebreide index zijn per architecte nog eens 8 projecten vermeld. Het boek bevat daarmee nog geen uitputtend overzicht. Wel vormt het de aanzet tot een volledige documentatie die door de Stichting Vrouwen Bouwen & Wonen in Rotterdam zal gaan worden beheerd.